

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA
MİLLİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MUZEYİ

RİSALƏ

Araşdırmalar toplusu

12

Bakı – “Elm və təhsil” – 2016

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Elmi Şurasının 15 sentyabr 2016-cı il tarixli (protokol № 7)
qərarı ilə çap olunur

Redaktor: AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru,
professor
Rafael HÜSEYNOV

Redaksiya heyəti:
Kamil Allahyarov, filologiya elmləri doktoru, professor
Xatirə Bəşirli, filologiya elmləri doktoru
Şəfəq Əlibəyli, filologiya elmləri doktoru
Aida Qasımova, filologiya elmləri doktoru, professor

Məsul katib:
Kəmalə Nuriyeva

Risalə. Araşdırmalar toplusu. 12-ci kitab
Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2016, 212 səh. Şəkili

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin beş topludan ibarət elmi-tədqiqat “Xəmsə”sinə [“Şərq” (Tərcümə toplusu), “Məclis” (Mərəsimlər toplusu), “Xəzinə” (Kataloqlar toplusu), “Qaynaq” (Mənbələr toplusu)] daxil olan “Risalə” Araşdırmalar toplusunun bu sayı akademik Rafael Hüseynovun rəhbəri olduğu gənc alimlərin məqalələrindən tərtib edilmişdir. Məqalə müəllifləri arasında elmlər doktorları, fəlsəfə doktorları da var, dissertasiya müdafiəsinə hazırlaşan cavan tədqiqatçılar da. Akademik Rafael Hüseynovun elmi məktəbinin təmsilçiləri olan bu araşdırıcılar Azərbaycan klassik və müasir ədəbiyyatının bir sıra aktual və az öyrənilmiş problemlərinə yeni görüş bucağından yanaşırlar.

Mahirə HACIYEVA
ADU

Açar sözlər: ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatı, yazıçı, roman

Key words: Pakistani literature in English, writer, novel

Ключевые слова: Пакистанская литература на английском языке, писатель, роман

PAKİSTANDA İNGİLİSDİLLİ ƏDƏBİ MÜHİTİN FORMALAŞMASI

Müxtəlif mədəniyyətə, dinə və dilə mənsub olaraq multikulturalist bir cəmiyyət olan Pakistanda ədəbiyyat urdu, hindi, paştı, sindhi kimi müxtəlif yerli dillərdə yaranmaqdadır. Lakin Pakistan ədəbiyyatı yalnız yerli dillərlə məhdudlaşmır. İngilis koloniyacıları tərəfindən bu ərazilərə gətirilən ingilis dili hal-hazırda Pakistanda müstəqil bir ədəbiyyatın dili olaraq inkişaf etmişdir. Artıq bu dil yabançı dil deyil, “Pakistanda ingilis dili xüsusən son iki onillikdə yerli mühitə uyğunlaşmış və həm Pakistan geyiminə, həm də nitqinə, lüğətinə və yerli linqvistik quruluşa, eyni zamanda İslam ritual və kodeksinə, mənəviyyatına nüfuz edərək Pakistan dillərinə bərabər tutulacaq (bəlkə də, olnardan daha üstün) səviyyəyə qalxmışdır” [1, 99].

İngilis koloniyalarında ingilis dilinin yayılması koloniyalaşmanın məntiqi nəticəsi olmaqla bərabər həm də məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən siyasət idi. Bu siyasətin nəticəsində yarımada ərazisində fars dili rəsmi dil kimi sıxışdırılaraq ingilis dili ilə əvəz olundu və ingilis dili koloniyacı işğalçıların dili olmaqdan Hindistan yarımadasında vahid rəsmi dil statusuna qalxdı. İngilis imperializminin Hindistan ərazisində yürütdüyü kolonial siyasətin əsasında yerlilərin özlərindən istifadə etməklə kolonial hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi dururdu. Məsələn, Mişel H.Fişer Din Məhəmmədin “Səyahətlər” kitabına yazdığı ön sözdə Şərqi Hindistan şirkətinə məxsus Benqal ordusundan danışarkən qeyd edir: “1967-ci ildə Din Məhəmməd orduya qoşularkən onun tərkibində 27.277 hindli zabıt və əsgər, 522 avropalı zabıt və 2.722 avropalı əsgər vardı” [11, 73]. Eyni siyasət mədəni və ziyalı mühitində də aparılırdı və məqsədyönlü şəkildə insanların doğma dil və ənənələrdən uzaqlaşdırılması həyata keçirilirdi. İngilisdilli təhsil bu siyasətin əsas tərkib hissəsi idi. Lord Makauley 1935-ci ildə yazırdı. “Hal-hazırda biz idarə etdiyimiz milyonlarla bizim aramızda tərcüman olacaq bir sinif hindli rənginə və qanına, lakin ingilis zövqünə, düşüncəsinə, mənəviyyatına və zəkasına malik olanlardan ibarət bir sinif, yaratmaq üçün əlimizdən gələni etməliyik” [12, 107-117]. Hindistan yarımadasında yaşayan, vaxtilə bu ərazilərə hökmranlıq edən, lakin ingilis imperializminin tərkibində gücünü itirərək dini azlığa çevrilmək təhlükəsində olan müsəlmanların siyasi mühitinin yenidən formalaşmasında, bununla da onların dini icmadan xalqa çevrilməsində mühüm rol oynamış, Qərb üslublu elmi təhsilin tərəfdarı olan, sonralar Aliqarh Müsəlman Universiteti adını almış Məhəmməd, Anqlo-Oriental Kollecin yaradıcısı, görkəmli İslam filosofu Seyid Əhməd Təqvi (1817-1898) kimi, ingilisdilli ədəbi mühitdə də tanınmış, İslam əleyhinə çap olunmuş məqalələrə yazılmış bir çox tutarlı cavabların, 1889-cu ildə çap olunmuş “Sarakenlərin tarixi” (saraken – orta əsrlərdə Avropada müsəlmanlar üçün işlədilən termindir) və 1891-ci ildə çap olunmuş “İslam ruhu” əsərlərinin

müəllifi olan Seyid Əmir Əli (1849-1928) kimi siyasət və din xadimləri ingilis dilinin yayılmasında, demək olar ki, Lord Makauleydən də artıq rol oynamışlar.

Əslində, indiki Pakistanın da tərkibində olduğu Hindistanda ingilisdilli ədəbiyyatın yaranması XIX əsrə təsadüf edir. Cənubi Asiya ingilisdilli bədii fikir tarixinin yaranması Bihar əyalətinin Patna şəhərində doğulmuş, Şərqi Hindistan şirkətinin ordusu tərkibində əvvəlcə öz ölkəsi boyunca səyahət etmiş, sonralar qulluq etdiyi kapitan Qodfrey Beykerlə birgə İngiltərəyə və İrlandiyaya mühacirət etmiş Seyk Din Məhəmmədin (1759-1851) adı ilə bağlıdır. Mişel H.Fişerin fikrincə, Din Məhəmmədin 1794-cü ildə İrlandiyada çap olunmuş “Səyahətlər” kitabının nəşri ilə Hindistan (və o zaman eyni əraziyə daxil olan indiki Pakistan) İngiltərə xaricində ingilis dilində ədəbi fikrin formalaşmağa başladığı ilk bölgələrdən birinə çevrilmişdi [11, 2]. Əsər uzun müddət unudulmuş olsa da, 1997-ci ildə Mişel H.Fişer tərəfindən redaktə olunaraq qeydlərlə birgə çap olunmuşdur. Beləliklə, Pakistanda ingilisdilli ədəbiyyatın başlanğıcını mühacirət mövzusunda götürdüyünü deyə bilərik. Bu ənənə sonralar da davam etmişdir və mühacirət mövzusu müasir dövr ədəbiyyatında da aparıcı mövzu olaraq qalmaqdadır. İmperializmin müxtəlif mədəniyyətlərin qovuşduğu və ya qarşı qarşıya gəldiyi dünya kimi təsvir olunduğu avtobioqrafik səciyyə daşıyan povest epistoliar səyahət formasında yazılmışdır və həm o dövr Hindistan ərazisində mövcud olan etnik müxtəlifliyin doğurduğu mədəni rəngarəngliyi, həm də koloniyacı və yerlilər arasındakı münasibətlərin təsviri baxımından maraq doğurur. Əsəri oxuduqca Şərqi Hindistan şirkətinə məxsus ordunun tərkibində səyahət edən müəllifin öz babalarının da müəyyən dərəcədə bağlı olduğunu iddia etdiyi müsəlman moğol hakimiyyətinin müxtəlif bölgələrdə təcridən gücünü itirdiyini və şahənə müsəlman mədəniyyətinin zəiflədiyini görürük.

Getdikcə zəifləyərək digər din və dillərə mənsub xalqların, xüsusilə hindlilərin içərisində təcridən yox olmaq təhlükəsində olan müsəlmanlar yeni mühitdə yer tapmaq üçün özlərinə məxsus ənənələrlə yeni qaydalara uyğunlaşmaq məcburiyyətində idilər. Bunun üçün də yarımada yaşayan müsəlmanların əsas dili olan urdu dili ilə yanaşı yeni hakim dilə çevrilmiş ingilis dilində də ədəbiyyat yaranmağa başladı. Asma Mansur ingilisdilli ədəbiyyatın yaranmasını müsəlman eksepsionalizmi (istisnalıq) ilə əlaqələndirərək yazır: “İngilis hakimiyyətinin bərqərar olmasından öncə onların yarımadada hakim mövqedə olmasını nəzərə alaraq onlara təbii olaraq şübhə və inamsızlıqla baxılırdı. Britaniyalıların qəlblərində və düşüncələrində nəzərə çarpan bu skeptisizmi və inamsızlığı aradan qaldırmaq üçün və müsəlman yazıçılar öz üslublarının yeni bərqərar olmuş sistemdə yer tapacaq şəkildə dəyişdirməli və nizamlamalı idilər” [2, 15]. Beləliklə, Pakistanda ingilisdilli ədəbiyyatın yaranması milli özünütəsdiqin ifadəsi kimi meydana çıxmışdır və bunun ən bariz nümunəsini Məhəmməd İqbalın yaradıcılığında görmək mümkündür. Məhz Məhəmməd İqbal yarımada müsəlmanlarının özünəqayıdışının yeganə yolu olaraq İslam dinini sadəcə bir ehkam kimi deyil, onları bir ideya ətrafında birləşdirəcək yeganə real yol olaraq təqdim etdi. Prof. Rafael Hüseynov M.İqbalı misal göstərərək qeyd edir: “Milli yaddaşın elə insanları var ki, onları sadəcə bir varlıq, bir fərd kimi qəbul etmək düzgün deyil. Məsələn, Pakistanda Məhəmməd İqbal bir böyük şair, filosof kimi anılır, amma onun doğum günü təqvimdə rəsmi bayramdır”. Bu

mənada Pakistan tarixində M.İqbal sadəcə filosof kimi qalmır, o, Pakistan ideyasının yaradıcısı və bu ideyanın reallaşması üçün əvəzsiz rol oynamış, ümumilikdə Şərq tarixində, fəlsəfəsində və ədəbi düşüncəsində xüsusi yer tutan, urdudilli Şərq ədəbiyyatında Shair-e-Mashriq (Şərqin şairi), Mutffakir-e-Pakistan (Pakistan mütəfəkkiri) və ya Hakkim-ul-Ummat (Xalq ağsaqqalı) deyə anılan, Pakistanın xalq şairi və doğum günü – İqbal günü Pakistanda rəsmi bayram olaraq qeyd olunan mütəfəkkirdir. Yaradıcılığında əsasən fars və urdu dillərindən istifadə edən bu görkəmli xadim ingilis dilində iki əsərin, 1908-ci ildə Almaniyada çap olunmuş doktorluq dissertasiyası “İranda metafizikanın inkişafı” və İqbalın Madras, Heydərabad və Aliqarhda söylədiyi mühazirələr toplusu olan 1930-cu ildə çap olunmuş “İslamda dini düşüncənin bərpası” adlı iki əsərin və məktublارın müəllifidir. Məhəmməd İqbal urdu, fars dilləri ilə yanaşı ingilisdilli ədəbi mühitdə də, həm Şərqdə, həm də Qərbdə kifayət qədər nüfuza malik mütəfəkkirdir. Özünü “xəyalpərəst idealist” [10, 37] adlandırırsa da, İqbal İslam fəlsəfəsini insan həyatını və cəmiyyətin varlığını təmin edəcək bir bütöv kimi izah etməklə bərabər, ozamankı Hindistan ərazisində yaşayan müsəlmanların bir icma kimi problemlərinin həlli üçün bu fəlsəfədən irəli gələn ideyalara sadıq qalmaqla tətbiq oluna biləcək real üsullar təklif edir.

XX əsrin birinci yarısı Pakistan ideyasının yaranması, böyük qurbanlar bahasına reallaşması ilə Pakistanın müstəqil bir dövlət kimi tarixinin başlanğıcını təşkil etdi və bu dövr ədəbiyyatda uzun müddət aktual olaraq qalacaq hadisələrə şahidlik etdi. Bu dövr yarımada tarixində qanlı, ağırlı bir səhifə açdı və ingilis ədəbiyyatında Paul Scotun “Raj dördlüyü”, Hindistan ədəbiyyatında Xuşvat Singhin “Pakistana gedən qatar” romanlarında, ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatında Mümtaz Şahnəvaz və B.Sidva yaradıcılığında əksini tapdı. Bu mənada müxtəlif yazıçıların o dövr tarixinə fərdi baxışını əks etdirən bir mədəni, ədəbi dialoqun getdiyini görə bilirik. Əslində, Pakistanda artıq bölünməsi və ozamankı böyük insan köçündən sonrakı dördüncü nəsil yaşasa da, istər cəmiyyətdə, istərsə də bu cəmiyyətin həyatını işıqlandıran ədəbiyyatda bölünmə dövrü hadisələrinin saldıdığı kölgələr daim hiss olunur.

Məhz bu dövrdən, yəni XX əsrin birinci yarısından başlayaraq ingilisdilli ədəbiyyat müstəqil bir ədəbiyyat kimi daha sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bu, əvvəllər ənənəvi Şərq poeziyasının, xüsusilə qəzəlin yüksəkliyinə qalxa bilməsə də, yerli ədəbi ənənələrlə ingilis romantizminin sintezindən yaranan ədəbi forma olan poeziyada daha çox nəzərə çarpsa da, sonralar nəsr, xüsusilə roman janrı ədəbiyyatda aparıcı formaya çevrildi. Bu dövr ədəbiyyatı üçün daha bir səciyyəvi cizgi onun birbaşa Pakistan ideyasının reallaşması üçün çalışan və diplomatik fəaliyyətlə məşğul olan ziyalılar tərəfindən yaradılmasıdır. Bu yazıçı və şairlərin hər biri yalnız ədəbi sahədə deyil, ümumilikdə elmi və siyasi sahədə ölkələrinin dünya səviyyəsində tanınmasında xidmət göstərmiş xadimlərdir. İlk yarandığı dövrdən bu vaxta kimi ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatının sosial-siyasi xarakterli olmasını da məhz bu amillə əlaqələndirmək olar. M.İqbal dərindən bildiyi İslam fəlsəfəsini yaradıcılığı üçün əsas istiqamət götürdüyü kimi, bu dövr yazıçı və şairləri də yaxından bələd olduqları, içində olduqları sosial-siyasi mühiti işıqlandırirdilər. Bu ənənə

sonrakı nəsillə yazıçıların yaradıcılığında da əksini taparaq ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatına realist, avtobiografik xarakter verir.

Alamgir Haşiminin fikrincə, ingilisdilli poeziya başlanğıcını maarifçi, şair, dilçi, ədəbi tənqidçi və diplomat Həsən Şahid Sührəvərdinin (1890-1965) yaradıcılığında tapır və onun 1937-ci ildə çap olunmuş “Nəzmi oçerklər” kitabı Pakistanda ilk ingilisdilli poeziya toplusudur [1, 104]. Rus, yunan, italyan, fransız, kanton (Çin), arami kimi bir çox Şərq və Qərb dillərini mənimsəmiş Həsən Sührəvərdi Rusiyada, Hindistanda akademik fəaliyyətlə məşğul olmaqla yanaşı, yeni qurulan Pakistanın İspaniyada, Tunisdə, Vatikanda və Mərakeşdə səfiri də işləmişdir.

İngilisdilli Pakistan ədəbiyyatında roman janrında ilk əsərin çap olunması isə Pakistan tarixində həm də siyasi xadim kimi qalmış Əhməd Əlinin (1910-1994) adı ilə bağlıdır. Məhz Əhməd Əli yaradıcılığı ilə Hindistan yarımadasında yaşayan müsəlmanlar ilk dəfə olaraq o vaxta kimi artıq kifayət qədər tanınmış Mülk Raj Anand, Raja Rao kimi yaradıcılıqları üçün ingilis dilini seçmiş müasir həmyerlilərinin sırasına qatıldı. Hekayələrini əsasən urdu dilində, şeirlərini, dram və romanlarını isə ingilis dilində yazan Ə.Əlinin 1940-cı ildə çap olunmuş “Dehlidə toranlıq” romanı çap olunmuş ilk Pakistan ingilisdilli romanı kimi təqdim olunur. Əhməd Əli yeni yaranmış Pakistanın Çindəki təmsilçisi kimi bu iki ölkə arasında münasibətlərin yaranmasında müstəsna xidmət göstərmişdir. O, 1910-cu ildə Dehlidə doğulmuş və təhsilini Aliqarh və Luknou universitetlərində almış, BBS-nin Hindistandakı ofisinin rəhbəri olmuşdur. Yarımadanın bölünməsi zamanı Əhməd Əli qonaq professor kimi Nankinqdə Çin Universitetində idi və geri, Dehliyə qayıda bilməyərək Pakistan ərazisinə, Karaçiyyə köçməli olmuşdu. Bununla da yeni yaradılmış Pakistan ərazisində məskunlaşan milyonlarla müsəlman kimi, Əhməd Əli də həyatını yenidən qurmaq məcburiyyətində idi. Beləliklə, onun həyatı həm bölünmədən qabaqkı Hindistan, həm də yeni yaranan Pakistan ərazisində baş verən həlledici tarixi mərhələyə təsadüf etmişdi və o bu hadisələrə həm diplomat, həm də yazıçı və şair kimi özünəməxsus lirik və realist üslubda münasibət bildirmişdi. O, elmi-tənqidi əsərlərin, urdu, çin, indonez, ərəb dillərindən tərcümələrlə (müqəddəs Quranın tərcüməsi daxil olmaqla) bərabər ingilis dilində yazılmış üç romanın – “Dehlidə toranlıq” (1940), “Gecə okeanı” (1964), “Siçovullar və diplomatlar” (1985), iki dramın, hekayə və şeirlərin müəllifidir. Yazıçının 1857-1919-cu illərin xaotik hadisələri zamanı yarımada da yaşayan müsəlmanların həyat tərzini olduqca canlı şəkildə təsvir etdiyi “Dehlidə toranlıq” romanında Moğolların süqutu və Britaniya idarəçiliyinin bərqərar olmasının Dehli müsəlmanlarında doğurduğu ümitsizlikdən bəhs olunur. Əsərin adı da təsadüfi deyil, simvolik olaraq Moğolların süqutu və Britaniya kolonistlərinin hakimiyyəti ələ keçirmələri ilə XX əsrin əvvəllərində sönməkdə olan Hindistan müsəlman mədəniyyətinə işarə edir. Əhməd Əlinin “Siçovullar və diplomatlar” əsəri həm də ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatında postmodernizmə və Məhəmməd Hənif kimi sonrakı nəsillə yazıçıların yaradıcılığında da öz əksini tapmış magik realizmə keçid kimi nəzərdən keçirilə bilər. Əhməd Əli yaradıcılığında həm alleqorik, həm lirik-realistik, həm də avtobiografik, psixoloji və sürrealist üslublardan istifadə edərək istər urdudilli, istərsə də ingilisdilli, ədəbiyyata yeni, modernist baxış gətirmişdir.

İngilis dilində çap olunmuş ilk romanın müəllifi kimi bir çox qaynaqlarda Əhməd Əlinin adı çəkilsə də, ilk olaraq Pakistan hərəkatı ilə bağlı olan və gənc yaşında Pakistanı Birləşmiş Millətlərin qurultayında təmsil etmək üçün Nyu Yorka gedərkən təyyarə qəzasında həlak olan Mümtaz Şahnəvaz haqqında danışmaq yerinə düşər. Mümtaz Şahnəvaz (1912-1948) Şərqdə qanunvericiliklə bağlı missiyaya sədrlik edən ilk asiyalı qadın siyasi xadim olmaqla bərabər, həm də Pakistanda ingilis dilində yazılmış ilk romanın müəllifidir. Onun 1940-cı il Şimali Hindistanı təsvir edən və yarımadanın bölünməsi haqqında ilk əsər olan “Bölünmüş ürək” əsəri müəllifin ölümündən 11 il sonra işıq üzü görmüşdür. Roman bir qədər avtobioqrafik səciyyəyə daşıyır və hind və müsəlman ailələri arasında dəyişməkdə olan qarşılıqlı münasibətlər fonunda ayrıca bir müsəlman dövlətinin yaradılması ideyasını irəli sürür. Əslində, əsər həm də müasirləşməkdə olan yeni nəsillə və daha çox ənənələrə sadıq qalan valideynlər arasında yaranan problemlər kimi universal bir mövzuya toxunur.

İngilisdilli Pakistan ədəbiyyatı ingilis və ya Hindistan ədəbiyyatının tərkibində olan dini və ya milli azlığın ədəbiyyatı deyil, özünəməxsus müstəqil bir ədəbiyyatdır. Bu cür inkişaf, təbii ki, ölkənin 1947-ci ildə müstəqillik qazanması ilə bağlıdır. Müstəqillikdən sonrakı dövrdə poeziya Zülfıqar Qus, Taufiq Rafat, Adrian Huseyin, Salman Tarik, Kalim Ömər və Maki Qureyşinin, Alamgir Haşiminin timsalında inkişaf etməkdə idi. İngilisdilli Pakistan poeziyası davamlı olaraq əsasən 1970-ci ildən inkişaf etməyə başlayaraq qısa bir tarixə malik olduğundan bu ədəbi formanın hər hansı bir ədəbi cərəyan daxilində təhlil etmək çətindir. Lakin bu poeziyanın əsas xüsusiyyəti onun özündə kolonial keçmiş və İslam dəyərlərini müasir ədəbi tendensiyalarla birləşdirərək inkişaf edən “mədəni sintez”in [9, 257] nəticəsi olmasıdır. Bu dövr ədəbiyyatında yarımadanın bölünməsi mövzusu uzun müddət aparıcı mövzu olaraq qaldı, ədəbiyyatda sosial- siyasi realizmlə bərabər tarixi roman janrı da inkişaf etməyə başladı və əsərlər daha çox avtobioqrafik elementlərlə zənginləşdi. Bu baxımdan Zülfıqar Qus və Bapsi Sidva yaradıcılığı xüsusən diqqəti cəlb edir.

Yaradıcılığı hər zaman diqqət mərkəzində olan Zülfıqar Qus (1935-?) tərəfindən yazılmış və ingilis dilində yazılmış ilk sistemli roman olan “Əziz xanın qətli” romanı 1967-ci çap olundu. Müəllifin yaradıcılığı 1964-cü ildən başlayaraq böyük bir dövrü əhatə etməkdədir və yaradıcılığına həm bədii ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında yazılmış əsərlər, həm də elmi-tənqidi əsərlər daxildir. Pəncab əyalətinin Sialkot şəhərində doğulmuş, sonralar ailəsi Bombay şəhərinə köçmüş və yarımadanın bölünməsi zamanı İngiltərəyə, daha sonra isə Texasa mühacirət etmiş Zülfıqar Qusun yaradıcılığında Latin Amerikasının ədəbiyyatına məxsus sürrealist əhvali-ruhiyyə üstünlük təşkil edir və yaradıcılığı özündə kəskin realizmlə yaradıcı təxəyyülü birləşdirən üslubu ilə fərqlənir. Digər bir çox Pakistan mənşəli yazıçıların əsərlərində olduğu kimi, Zülfıqar Qusun yaradıcılığında da mədəni köklərindən qopmaqda olan və dünyanın harasında yadelli kimi həyat sürən insan şüurunun qorxusunu hiss edirik. Müsahibələrindən birində o qeyd edir: “Bir gün doğulub yaşadığın ölkənin artıq sənə ölkə olmadığını öyrənmək insanı dəhşətə gətirir. Bölünmə məni az qala məhv edəcək bir xəstəliyə düşür etdi və hələ də özümü simvolik olaraq ölümü artıq bir dəfə yaşamış kimi hiss edirəm. Hər zaman hansısa bir şəkildə

bu yazılarımda özünü göstərir". Qusun yaradıcılığını bir neçə dövrə bölmək olar. Yaradıcılığının ilk mərhələsində Zülfıqar Qusun "Hindistan itkisi" (1964) və "Narıncı təyyarələr" (1967) adlı iki poeziya toplusu, "Yerli yabançının etirafı" adlı avtobioqrafiyası (1965), iki romanı "Ziddiyyətlər" (1966) və "Əziz xanın qətli" (1969) romanları çap olundu. Qus poeziyasından və avtobioqrafiyasından nostalgiya, yerdəyişmənin doğurduğu çəşqınlıq və narahatlıq hissləri qırmızı xətlə keçir. "Ziddiyyətlər" romanı eyni mövzunu davam etdirməklə həm də Qərb və Şərq mədəniyyəti, dünyabaxışı, həyat tərzi arasındakı təzadlara diqqəti yönəldir və bununla da Qus yaradıcılığı ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatına yeni, yabançılışma mövzusunu gətirməklə mədəni ikidışlikdən doğan mürəkkəbliyə toxunur. "Əziz xanın qətli" romanı sonrakı nəsıl ədəbiyyatında Möhsin Həmidin yaradıcılığında əksini tapan ciddi sosial problemlərə toxunan, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin həyat tərziini işıqlandıran ilk sistemli ingilisdilli romandır.

Qus yaradıcılığının 1970-ci illəri əhatə edən növbəti mərhələsində "Vəhşi Qərb" (1972) adlı daha bir poeziya toplusu çap olundu və "Qeyri-adi braziliyalı" trilogiyasının nəşr olunması ilə beynəlxalq səviyyədə tanındı. Braziliya tarixinin dörd əsrini əhatə edən trilogiyaya daxil olan birinci roman – "Yerli" (1972) romanında varlı plantasiya sahibinin oğlu Qreqorinin macəraları fonunda XVII əsr Braziliyasının yaddaqalan təsvirini verən müəllif trilogiyanın ikinci romanı "Gözəl imperiya"da (1975) Qreqorinin uğur və uğursuzluqların bir-birini əvəz etdiyi həyat hekayəsini davam etdirir və 1980-ci illərin sonundakı Braziliyanı təsvir edir. "Fərqli dünya" adlanan üçüncü romanda Qreqori müasir dövrdə inqilabçı kimi yenidən peyda olur və trilogiyaya daxil olan əvvəlki romanlar kimi, "Fərqli dünya"da coşqun Braziliya mühitinin parlaq təsvirini görə bilirik. Z.Qus yaradıcılığı eksperimental və qeyri-ənənəvi üslubu ilə səciyyəli və növbəti iki romanında "Kramp semestri" (1975) və bir neçə üslubun və bədii vasitələrin birləşməsindən yaranmış "Hulmun Boqart əlyazmasını araşdırması" (1981) Braziliya mövzusunda bir qədər uzaqlaşsa da, "İztirabın yeni tarixi" (1982) və "Don Bueno" (1983) romanları ilə Braziliya trilogiyasının ahənginə qayıdış hiss olunur. Yaradıcılığının bu mərhələsində də "Şərqi xatirəsi" (1984) şeirlər toplusu və "Tilsimin formaları" (1986) romanı ilə Qus əsərlərində aparıcı mövzu olan mühacirət və yerdəyişmə mövzusuna yenədən qayıdır. Davamlı olaraq ədəbi- tənqidi fəaliyyətlə məşğul olan Zülfıqar Qus "Hamlet, Prufrok və dil" (1978), "Bədii reallıq" (1983) kimi ədəbi-tənqidi əsərlərini çap etdirmişdir.

XII əsrin ikinci yarısında ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatında Bapsi Sidva yaradıcılığının timsalında tarixi və avtobioqrafik roman janrları daha da inkişaf etdi. Bapsi Sidva 1938-ci ildə Kəraçi şəhərində doğulmuşdur və zərdüştilik dini inancına malik olan parsi dini etnik icmasına mənsubdur ki, bu da onun əsərlərinə ikili perspektiv verir. Əgər "Konfetsatan"da o, pakistanlı parsi olaraq çıxış edərsə, "Amerikalı adaxlı"da daha çox parsi icmasının nümayəndəsi kimi bu icmanın Pakistanın siyasi həyatında fəal iştirak etdiyini nəzərə çarpdırmağa çalışır. Yazdığı əsərlərin hər birində duyulan parsi cəmiyyətinə və adət-ənənələrinə sevgisi Bapsi Sidvanın yaradıcılığına daim zərif yumoristik əhval qatır. Müəllifin ilk çap olunan əsəri "Qarğayeyənlər"ın qəhrəmanı hiyləgər parsi Faredun, "Freddi" Jungevala digər bir romanın – "Amerikalı"nın (1993) qəhrəmanı, Amerikaya dayısının yanına gələn və orada oxumağa başladığı ilk

illərdə mədəni şok yaşayan, daha sonra isə bu adətlərə öyrəşərək mədəni hibridə çevrilən Firuzənin ulu babasıdır. Həm “Gəlin” (1982) həm də “Parçalanan Hindistan” (1991) romanlarında müəllif yarımadaanın bölünməsi zamanı baş verən hadisələri, Pakistanın siyasi, mədəni həyatının özünəməxsus təsvirini və Bapsi Sidva yaradıcılığına xas tarixi və sosial hadisələrin cəngində çırpınan insan, xüsusilə qadın obrazlarını yaradır.

Kolonial sistem süqut etdikdən sonra keçmiş müstəmləkə xalqlarında ciddi mədəni və milli mənsubiyyət böhranının yaranması ingilis işğalının, bir növ, səbəbi kimi təqdim olunan xalqları müasirləşdirmək və mədəniləşdirmək ideyasının çürüklüyünü ortaya qoydu. Kolonial sistemin başa çatması Pakistanda yeni problemlər ortaya çıxardı və öz ölkəsində yadelli-ingilis, İngiltərədə yadelli-pakistanlı kimi qəbul edilən Zülfiqar Qusun təbiri ilə desək, “doğma yadelli” bir nəslin yaranmasına səbəb oldu. Pakistan ədəbiyyatında hələ keçən əsrin 40-cı ilində “Dehlidə toranlıq” romanında ortaya qoyulan özkökündən ayrılma qorxusu və yadelli mədəniyyətlə qarşıdurma mövzusunun davamı olaraq 60-cı illərdə Zülfiqar Qus yaradıcılığında sosial-siyasi problemlərin mənəşəsində sıxılan insanların və dünyanın heç bir yerində yerli kimi qəbul edilməyən “yadelli” qəhrəmanların obrazları yarandı və bu obrazlar hələ də həllini tapmamış sosial çətinliklərlə üz-üzə qalmış çarəsiz qəhrəmanlar və hibridləşmiş kimliklər şəklində Möhsin Həmid, Bapsi Sidva yaradıcılığında davam etdirildi. Bununla da ingilisdilli Pakistan ədəbiyyatında köhnə və yeni nəsil yazıçıların yaradıcılıqları arasında boşluq yaranmır, bir ardıcılıq və səbəb-nəticə əlaqəsi müşahidə olunur.

Vaxtilə Zülfiqar Qus yaradıcılığında əksini tapan sosial-siyasi problemlər Möhsin Həmidin 2000-ci ildə çap olunan “Pərvanə tozu” romanında artıq nüvə gücünə malik olan Pakistanda yaşayan və əhatə olunduğu sosial həyata alışa bilməyərək narkomaniya bataqlığına sürüklənən qəhrəmanın hekayəsi ilə yenidən diqqət mərkəzinə gətirildi. İnnovativ strukturu ilə seçilən əsər işləmədiyi cinayətdə suçlanan qəhrəmanın məhkəməsi və digər obrazların bu məhkəmədə verdiyi ifadələrdən oluşan oçerklər şəklində qurulmuşdur. Uşaqlığını Amerikada keçirən Möhsin Həmid Prinстон Universitetini və Harvard Hüquq Məktəbini bitirmiş, bir müddət Londonda yaşamış və 2009-cu ildə Pakistana, Lahora köçmüşdür.

Müəllifin dramatik monoloq şəklində yazılmış ikinci “Könülsüz fundamentalist” (2007) romanı bir qədər avtobioqrafik səciyyəlidir və Möhsin Həmidin özü kimi Pakistanda doğulub Amerikada təhsil alaraq mədəni hibridə çevrilən qəhrəmanın 9 sentyabr 1911-ci il hadisəsindən sonra Amerikada özünə qarşı münasibətin dəyişməsi ilə dünyagörüşündə və düşüncə tərzində yaranan təzad, onun Pakistana qayıtması və antiamerika fəaliyyətində suçlanması təsvir olunur. Möhsin Həmidin üçüncü romanı “Asiyada böyüyərək necə kirli pullar qazanmalı” (2013) romanı əvvəlkilərdən tamamilə fərqlənən üslubda qələmə alınmışdır. Əyalətdən olan kasıb oğlanın Asiyanın bir şəhərində varlı maqnata çevrilməsi və daim yolları kəşişən, amma heç cür rastlaşa bilmədiyi “gözəl qızı” arayan qəhrəmanın (sən – oxucu) həyatını anladan əsər ikinci şəxs tərəfindən nəql olunur. M.Həmidin davamlı olaraq siyasət, mədəniyyət, səyahət, Pakistanda baş qaldıran daxili çəkişmələr və ekstremizm kimi müxtəlif mövzularda yazıları çap olunur.

Beləliklə, Pakistanın müstəqillik əldə etməsi və urdu dilinin milli dil elan olunmasından sonra qəddar idarəçilərin dili hesab olunan ingilis dili əhəmiyyətini itirmədi, əksinə, vaxt keçdikcə beynəlxalq əlaqə vasitəsinə çevrildi. Bu gün Pakistanda ingilis dili hər bir sahədə olduğu kimi, ədəbiyyatda da yazıçılar, şairlər və dramaturqların yaradıcılığında, demək olar ki, urdu dili ilə eyni səviyyədə istifadə olunur. İngilisdilli Pakistan ədəbiyyatı həm ümumilikdə ingilisdilli ədəbiyyatın, həm də Cənubi Asiya və müsəlman ədəbiyyatının bir parçası kimi inkişaf etməkdədir. Bu ədəbiyyatda aparıcı formaya çevrilmiş roman janrı müstəqillikdən qabaq hələ o zaman bir ölkə kimi deyil, sadəcə tarixi müsəlmanların yarımada ayaq basdığı ilk dövrlərə qədər gedib çıxan və bir arzu, bir ideya kimi beyinlərdə, ürəklərdə yaşayan, Pakistanın azadlığı uğrunda çalışanların dastanları idi. Bu gün yazıçılar büsbütün realizmə əsaslanır, insan psixologiyasına nüfuz etməyi bacarır və inandırıcı, yadda qalan obrazlar yarada bilirlər. Onların yazıları həm də cəsarətli və riyakarlıqdan uzaq üslubu, orijinal obrazları, incə ironiya və sarkazmi ilə diqqəti cəlb edir. İngiltərədə və ya Amerikada yaşayaraq Pakistan müsəlman mədəniyyətinin daşıyıcısı olan Bapsi Sidwa, Zülfıqar Qus, Möhsin Həmid, Hənif Qureyşi kimi yazıçılar həm də aid olduqları etnik qrupların təmsilçiləridir. Məhz bu rəngarənglik pakistanlı yazıçıların yeni forma və ədəbi üsullardan istifadə etməsinə gətirib çıxarır. Onların yaradıcılığında Pakistan ədəbiyyatı ənənəvi mövzu və formalarla postmodern üslubun sintezinə çevrilir, əsas diqqət dəyişməkdə olan dünyada yerini tapmağa cəhd edən insan psixologiyasına yönəlir və bu cür yaradıcı ziyalıların sayəsində bugün geosiyasi konfliktlərin və getdikcə artmaqda olan zorakılıq və dini ekstremizmin mərkəzi kimi təqdim olunan Pakistan eyni zamanda incəsənətdə və ədəbiyyatda yeni mədəni ənənələrin çiçəklənməsinə şahidlik edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Alamgir Hashimi. Prolegomena to The study of pakistany english and Pakistani Literature in English. Major Minorities. English literatures in Transit Raol Granqvist. – Amsterdam. Atlanta, GA 1993. 99-111
2. Asma Mansoor. The Notes of a New Harp: Tracing the Evolution of Pakistani Poetry in English. Pakistaniaat: A Journal of Pakistani Studies Vol.4, No.1 (2012)
3. AzTV-nin “Səhər” proqramı. 12 fevral 2011
4. Bapsi Sidwa. Ice Candy Man. Penguin Books, 1993
5. Bapsi Sidwa. An American Brat. Penguin Books, 1993
6. Bapsi Sidwa. The Crow Eaters. Fontana/ Collins, 1982
5. Mohsin Hamid. Moth Smoke. Granta Books. London, 2000
6. Mohsin Hamid. The Reluctant Fundamentalist. Penguin Books, 2007
7. Mohsin Hamid. How To Get Filthy Rich Rising in Asia. Rivershead Books. New York, 2013
8. Munezza Shamsie. Complexity of Home and Homeland in Pakistani English Poetry and Fiction. Interpreting Homes in South Asian Literature. Dorling Kindersley. India, 2007 256-269
9. Speeches and Statements of Iqbal. Compiled by “Shamloo”. Al-Manar Academy Lahore

10. The Travels of Dean Mahomet. An Eighteenth-Century Journey Through India. Edited with an introduction and biographical essay by Michael H. Fisher. UC Press E-Books Collection. University of California Press. Berkeley. Los Angeles. London, 1997

11. http://www.columbia.edu/itc/mealac/pritchett/00generallinks/macaulay/txtminute_education_1835.html/ Minute by the Hon'ble T. B. Macaulay, dated the 2nd February 1835. Bureau of Education. Selections from Educational Records, Part I (1781-1839). Edited by H. Sharp. Calcutta: Superintendent, Government Printing, 1920. Reprint. Delhi: National Archives of India, 1965, 107-117

Mahira Hajiyeva

Formation of English literary thought in Pakistan

S u m m a r y

This article is about Pakistani literature in English. Brief information is given about some of the most prominent writers and works of pre and post-partition period. It is mentioned that after partition English language has become a tool of international communication and Pakistani writers proved their matchless skill of creating novels full of convincing portraits of human being, with surprazingly deep insight to human psychology and unique style characterized by subtle sarcasm.

Махира Гаджиева

Формирование английской литературной мысли в Пакистане

Р е з ю м е

Эта статья о пакистанской литературы на английском языке. Краткая информация дается о некоторых из самых известных писателей и произведений до и период после раздела. Он отметил, что после раздела английский язык стал средством международного общения и пакистанских писателей доказали свое несравненное мастерство создания романов полный убедительные портреты человеком, с удивительно глубокое понимание человеческой психологии, и с неповторимый стиль характеризуется тонким сарказм.

OXUDUQLARINIZ:

Rafael HÜSEYNOV. Ötürücülük missiyası3

KLASSİK İRS: TARİXİ VƏ NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

Rafael HÜSEYNOV. Klassik ədəbi abidələrin tekstoloji bərpasında xüsusi yanaşmalar və Baba Tahir dübeytiləri	11
Şəhla ABDULLAYEVA. Quranın “Yusif” surəsində tərbiyəvi və irfani məqamlar	34
Faiq ƏLİYEV. Ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindən	47
Gülşən ƏLİYEVA-KƏNGƏRLİ. Füzulidəki “rindü-şeyda” anlayışının ədəbi-fəlsəfi şərhə	52
İlahə HACIYEVA. Nizami və Çakərin “Leyli və Məcnun” məsnəvilərində oxşarlıqlar və normadan kənarlaşmalar	59
İlahə MƏMMƏDOVA. Rübai janrı ingilisdilli ədəbiyyatşünasların araşdırmalarında	69
İradə MUSAYEVA. Klassik eşq fəlsəfəsi tarixində ilk roman	75
Nailə MUSTAFAYEVA. Füzuli və müasirlərinin müxəmməsləri barədə	83
Kəmalə NURİYEVA. İ.Y.Kraçkovskinin yeni ərəb ədəbiyyatı sahəsində tədqiqatları	99
Samirə QOCAYEVA. Amerika şairi Henri Uordsvort Lonqfello yaradıcılığı və Şərq motivləri	104
Elnarə ZEYNALOVA. “Tuhfətul-İraqeyn” poeməsindən iki beytin şərhə ..	108

YENİ VƏ MÜASİR DÖVRDƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ PROSES

Nərminə ƏLİYEVA. Haşım bəy Saqib və onun yaradıcılığında ictimai-siyasi motivlər	117
Nuranə ƏSƏDULLAYEVA. Sovet ədəbiyyatında “ideoloji düşmən” obrazını formalaşdıran sosial-siyasi amillər	131
Bəxtiyar ƏSGƏROV. Bədii düşüncədə yazıçı və tarix problemi	136
Mahirə HACIYEVA. Pakistanda ingilisdilli ədəbi mühitin formalaşması ..	143
Nüşabə HÜSEYNOVA. İnternet ədəbiyyatı – yanaşma bucaqları, münasibətlər sistemi	152
Sevinc AYZAQIZI. Ədəbiyyatımız – mənəvi həyatımız	159
Türkan QƏDİROVA. Cənubi Azərbaycan demokratik poeziyasında ana dili problemi	167
Ülviyyə YUSİFOVA. Abdulla Faruqun şeirlərində humanizm ideyaları	174